

„Értelmiségi és paraszt ugyanabban a bőrben...”

CSOÓRI SÁNDOR ESSZÉINEK VILÁGA

Pőre, mégis (vagy inkább: *tehát?*) méltóságteljes és tömörségében is megkapó, a már hallani vélt kényeskedő nyihogást is Ady Endre „nagyúri” fölényével magáról lepöccintő, magabiztos emberi gesztus ez a címbe emelt, önmeghatározó Csoóri-idézet. („Értelmiségi és paraszt ugyanabban a bőrben – ez maradok már nyilvánvalóan halálomig.”) Pontosán kijelöli és meghatározza legújabb kori irodalmunk, tágabban véve: szellemi életünk egyik legfontosabb és legmarkánsabb képviselőjének világképbeli „koordinátáit”, a származás véletlenségétől a sorsvállalás tudatosságán át a meghatározó szerep végleges voltának megvallásáig.

A *Tenger és diólevél* című több mint ezerkétszáz oldalas, két kötetes esszégyűjtemény 1994 nyarán jelent meg Szakolczay Lajos szerkesztésében a Püski Kiadónál, a Csoóri-életműsorozat reprezentáns részeként. A két vastkos kötetben tizenegy ciklusba rendezve megtalálható – leszámítva néhány beszédet, cikket és az interjúkat – az esszéírói életmű akkori egésze, Csoóri Sándor értekező prózájának teljessége. Összesen kétszázötvenhét írás. Az időben első 1961-ből, a legutolsó 1994-ből való. Több mint három évtized termése tehát.

Mit mutat a névmutató?

S ha már számolgatunk, érdemes egy kicsit elidőzni (ezúttal a példás szakszerűséggel összeállított név- és tárgymutató alapján) a magyar és az európai szellemi kultúra azon nagy alakjainak a szemrevételezésénél, akikre a legtöbbször hivatkozik, akiket a legtöbbször idéz esszéiben Csoóri Sándor. Nos, már a pusztán számok szerinti „sorrend” is sokat sejtet: Ady Endre után (aki kiugróan magasan, mindenki előtt az első helyen áll) József Attila és Illyés Gyula (majdnem teljesen megegyező gyakorisággal); majd Németh László, azután Petőfi Sándor, Nagy László, illetőleg Bartók Béla. Fontos hivatkozási példák, tanulságok és fogódzók számára a magyar irodalom klasszikusai közül továbbá (az említések gyakoriságának sorrendjében): Csokonai Vitéz Mihály, Arany János, Vörösmarty Mihály, Veres Péter, Balassi Bálint, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Szabó Lőrinc, (Kodály Zoltán), Kölcsey Ferenc, Kazinczy Ferenc, Márai Sándor, Radnóti Miklós. Az európai irodalom és művészet nagyjai közül (szintén az említések sorrendjében): García Lorca, Picasso, Sartre, Éluard, Baudelaire, Dosztojevszkij, Rilke, Villon, Camus, Tolsztoj, Eliot, Dante, Shakespeare. A kortárs magyar alkotók közül (Nagy Lászlót most nem számítva) messze a leggyakoribb név a Juhász Ferencé, majd utána Pilinszky János, Orbán Ottó, Tornai József, Kondor Béla, Weöres Sándor, Szécsi Margit, Csanádi Imre, Csurka István, Nemes Nagy Ágnes, Sütő András nevei következnek. A magyar *történelem* személyiségei közül leggyakrabban a következőket említi: Széchenyi István, Dózsa György, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc. Végül a megidézett politikusok gyakorisági sorrendje: Horthy Miklós, Kádár János, Adolf Hitler, (Bibó István), Rákosi Mátyás.

Jól tudjuk, ezek a névsorok egyáltalán nem tekinthetők lezárt, befejezett, „teljes” listáknak, s különösen nem Csoóri Sándor gazdag és sokszínű világképe valamiféle lenyomatának, még kevésbé tükörképének. Ha viszont Csoóri Sándor esszéinek világát kívánjuk földélni, s talán föltárni is, alighanem sokat sejtető kötődéseket (illetve taszításokat) sejtetnek ezek a névsorok. Mégpedig nem elsősorban, első helyen az egyes írások konkrét témáiként vagy intonálóként, hanem inkább az *egész* esszéírói életmű szellemiségét, gondolatosságát és gondolatvilágát, hivatkozási rendszerét, szellemi elődkereséseit, szellemi auráját, következtetései levonását és műveltségképének igazodási pontjait jellemző, meghatározó módon.

Ma már alighanem közhelynek számít kimondani, hogy Csoóri Sándor klasszikus a szó mindkét értelmében: a szellemi súlyt minősítő értelemben is és a „jellegzetes” jelentésű értelmezés szerint is. De hogyan is jellemezhető, mit is jelent ez a szellemi vonulat Csoóri Sándorról szólva – a fenti „névmutatók” jelzéseit is figyelembe véve?

Jelenti mindenekelőtt a nagyfokú történelmi érzékenységet, középpontban a Bethlen Gábor-i és a Széchenyi István-i magyarságeszménnyel és országépítő gondolattal; másfelől a Horthy, illetve a Rákosi, majd a Kádár nevével fémjellezhető huszadik századi magyar történelmi zsákutcák erőteljes kritikáját (s az 1956-os forradalom valódi történelmi jelentőségének fölismerését). Jelenti továbbá – nyilvánvalóan – a magyar népi írói mozgalom nagy nemzedéke (mindenekelőtt Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter) szellemi erejének átörökítését; de ezen a körön egyszersmind jóval túlmutatóan a *teljes* magyar irodalom (főképpen a líra) legjavának asszimilálását is: Csokonai, Petőfi, Ady, József Attila, Illyés Gyula, Nagy László és a korai Juhász Ferenc korszakos jelentőségének és súlyának pontos érzékelését.

Ám korántsem csak a magyar szellem történetének az ismerete és vállalása jellemzi a Csoóri Sándor-féle népi-nemzeti hovatartozást, hanem otthonossága a huszadik századi Európa kultúrájában, művészetében, irodalmában. És szorosan kötődik e fenntebb vázoltakhoz Csoóri Sándor ama nagy intenzitású törekvése, amely a paraszti szellemi kultúra újralfelfedezéséhez vezette, s amellyel új szemléletű *népi-nemzeti-európai* hármas osztású (három rétegű) „magyarság és Európa” szellemi magatartást alapozott meg, és tett kikezdehetlenné.

Ugyanerre a tágas, valóban európai horizontra bukkanunk akkor is, amikor a *Tenger és diólevél* köteteinek „földrajzi” névmutatóját vesszük szemügyre (a földrajzi nevek mögötti történetiséget idézve föl persze). A középpontban – természetesen – Magyarország és a kisebbségi magyarság. De mindig kitágul a kör itt is: magában foglalja Európa valamennyi régióját. Egyszersmind persze Zámoly minden talpalatnyi részét is. Felejthetetlenül. S a magyarság számára történelemmé vált földrajzi nevek sora, úgyszintén megannyi – válaszokat kívánó és hívó – sorskérdések is egyben: Mohács, Erdély, Trianon, Don-kanyar, Románia, Csehszlovákia...

Új kőtáblák

A *Tenger és diólevél* első ciklusának a címe: *Új kőtáblák*. Karakteres, kemény, parancsoló erejű összefoglalás. Többnyire korai keletkezésű és rövid, megegyszer szociografikus és novellisztikus történeteket, jegyzeteket, vallomásokat tartalmaz. Fontosságát és jellegzetességét az a tény adja, hogy ezekben az írásokban alapozódik meg és bontakozik ki Csoóri Sándor későbbi nagy esszéinek szimfóniaszerű szerkezete: a konkrét expozíció utáni főlágyazás és elágazások, a fő téma „kidajkálása”, majd a morál és az emberi, lelki tényezők „klorofill”-jelentőségű hatásának beemelése a műbe, hogy azután a tovább nyugtalanító befejezés, a téma lezárása következék. Azt lehetne mondani, hogy egyetlenegy Csoóri-írából sem hiányzik (a későbbiekben sem) az erkölcsi parancsolat kimondása (vagy legalábbis nyomatékos sejtetése), s az erkölcsi értékek pusztulása miatti aggodalom, később a szomorú és keserű bizonyosság. A morális értékek kopása, pusztulása világszerte fájdalmas, egyszersmind riasztó ténye. Magyarországon a levert 56-os forradalom után, a kora-kádári időkben nemcsak hogy törvényszerűen maradt el a nemzeti megújulás, de egyenesen milliók lelkét mérgezte mind hatásosabban a konszolidációnak nevezett kényszerű összekacsintás.

Csoóri Sándor egyik nagy témája az *egyéni akarat* érvényesítésének kérdései, lehetőségei. Már a *hatvanas években* megfogalmazza a *liberális és a közösségelvű* egyéniség-felfogás egymást *kiegészítő*, sőt egymást *kiteljesítő* összekapcsolhatóságát. „A közösségi eszményt kereső világ [...] nem alkalmazkodást, hanem önállóságot; nem magasrendű hűséget máshoz, a közösséghez, s alacsonyréndűt önmagunkhoz, hanem szívós munkával megteremtett önismeretet” kíván. (*Gondolattársítások*, 1967.) Nagy horderejű, a társadalmi és az egyéni létet egyaránt és egyenrangúan fontosnak tartó axióma megfogalmazása ez és alighanem az egyetlen elfogadható válasz a legújabbban (is) teret nyert szélsőliberális kihívásra, *egyszersmind* a pusztá tömegelvűség demagógiájára is. S mikor is? Már 1967-ben. Miként a *kérdőjelek* szerepének, fontosságának, súlyának a hangoztatása is etikai és szellemi igénybejelentés. „Aki kérdez – írja – összefogásra buzdít, tanácskozássra; össze akarja kötni a múltat a jövővel, a titkot az értelemmel – épp a ki-egyenesített kérdőjeleket fektetve le hídpallónak. [...] A kérdőjelek mögött [...] örökös hiányérzet” van, „mely szabadságvágyat szül, és sóvárgásokból építkezik.” (*Kérdőjelek*,

1968.) Ugyanaz a gondolkodói reflex húzódik meg ebben a fejtegetésben is, mint az előbbiben: *meghaladni* a világ csonkaságát, valamiképpen az emberi teljességigényt fogalmazni meg mégpedig az erkölcsi és szellemi értékek lehetséges összekapcsolásával, egymást megtartva erősítő kiegészítésével. „Kötábla” erejű és érvényű gondolkodói és erkölcsi normák ezek már három évtizeddel ezelőtt Csoóri Sándor számára – s azóta is.

Hasonlóképpen a *költő prózája* sem változott lényegesen a három évtized alatt. A hatvanas évek írásai már magukon viselik értekező prózájának *esztétikai* jellegzetességeit is. Valóban, *költő* prózája ez: a világot a maga érzékiségében megragadó, földhöz tapadóan valóságközeli, valóságteli. Számptalan sok aprócska ponton, felületen tapad az anyagi világhoz, annak felidézéséhez. Az íróban élesen megragad a *látvány*, a tárgyak, a természet képe, a hangulatok aurája, s így a gondolati gazdagság önmagához méltó esztétikai értékekkel ötvözöten jelenik meg. „Gondolatok helyett képek rohanják meg az agyamat – írja –, polgárjogot és állandó letelepedési engedélyt követelve. A világ egyre kevésbé akar, vagy egyre kevésbé tud eszmévé válni bennem.” S tovább: „A költői kép, a mítosz nem utánozza a világot, hanem legsűrűbb jelentését közvetíti.” (*A képek ereje*, 1967.)

A költészet hatalma: a „bartóki modell” európai érvényessége

Az esszégyűjtemény hatalmasan szép címadó írásában Csoóri Sándor elmondja, hogy pályakezdése idején, bár tetszettek neki Illyésnek az új honalapításról szóló versei, mégiscsak hiányolta belőlük „az ötvenes évek üllőzajos, tömegre hangolt, lódenkabátos hangulatát”. Igazából Kónya Lajos, Kuczka Péter és Simon István voltak az ő költői, mivelhogy ők „sokkal jelenidejűbben mozogtak a korszak bányászlámpái, gyárkéményei és virágzó mandulafái közt, mint Illyés”. Több más írásában (pl. *Félig bevallott élet*, 1978.) megismétli, megerősíti ezt a vallomását, nyilvánvaló tehát, hogy itt egy szélesen kibontakozó költészetszociológiai, illetőleg költészetelméleti fejtegetéssorozat alapozó gondolatával állunk szemben. Ugyancsak a *Tenger és diólevélben* beszél arról is, hogy a magyar líratörténet nagyjai közül egyedül Petőfiért rajongott, „vaskalapos petőfieskedő” volt, a ’demokratikus líra’ híve. Természetesen az efféle követelményeknek megfelelő verseket írt kezdetben ő maga is ekkortájt, az ötvenes évek elején.

Am Juhász Ferenc, majd Nagy László költészetének megismerése gyökeresen átforgalmazta vélekedését a líra mibenlétéről: „nyelvi atomrobbanás”-ként élte meg a behatolást ebbe, ezekbe a költői világokba. Sőt Juhász Ferenc költészetén (*A szarvassá változott fiú...*) keresztül jut el Bartókhoz, s kezdi megérteni, fölfedezni a bartóki kozmoszt. Egyre nagyobb szenvedéllyel és gyönyörűséggel kutatja a magyar *paraszi kultúra* valódi lényegét és azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek révén ez a kultúra a magyarság egyetemes kultúrájának válik részévé. Méghozzá nagyon is szerves és kiiktathatatlan részévé. A hatvanas évektől kezdődően már nemcsak „a modern költészet és a népköltészet kézfogója” érdekl, hanem „a két kultúra: a nemzeti és a népi kultúra – költészetben és zenén túli – összeforrasztásának az ügye is”.

Igen tartalmas kutatói – mondjuk ki: ez esetben tudósi – program ez, a következő főbb irányokban.

„Mi a népköltészet?” – teszi föl az első nagy kérdést a *Szántottam gyöpöt* (1966-os keltezésű) remek esszéjében. Hatalmas anyag áttanulmányozása, feldolgozása után tiszta és világos következtetésekre jut. Az ősi paraszti költészetet nem elsősorban a „petőfis” egyszerűség, a hagyományos értelemben vett „realizmus” jellemzi, hanem ép-

pen a sűrítés, a kihagyásos szerkesztés, amely „vetekszik a legmodernebb költők szerkesztésbeli bátorságával”. *Nem a festőiség* a népdal logikája, hanem a *lélektaniség*. Ezek szerint a népköltészet századokkal előzte meg a huszadik századi költészetet – *modernségben*. Csoóri Sándor fölfedezése éppen az, hogy kimutatja, számos példával bizonyítja és illusztrálja, hogy a népköltészetben valamennyi addig *Európában* kialakult stílusnak meg lehet találni az őspéldáját. Tehát egyáltalán nem csak a „realizmusét”, hanem épenséggel a szürrealizmusét (főképpen!), a szimbolizmusét, továbbá „a groteszkét, sőt helyenként még a naturalizmusét is”. A régi stílusú népdalokban gyakran a tudatalatti tör fel; jellemző ismérvük az időtlenség, a végtelenség, a föloldatlanság. „A népdal – sűríti össze egy mondatban a summázatot – a megíratlan idők lírai emlékezeté.” A *népballada* úgyszintén egyetemes értékeket hordoz, és egyetemes érvényű. Jó részük „magzatburokban bennszorult dráma”. „Balladánkban mindig a legteljesebb emberi vágy kerül uralomra, bukik el anélkül, hogy föloldást találna bármiben.” A népballadák világa totális, visszafordíthatatlan szembefordulás a végzetel, a rosszal, az embert nyomorító sorssal.

Miért is fontos az itt körvonalazott népi műveltség? – teszi föl a második alapkérdést Csoóri Sándor. Azért fontos – válaszol –, mert a műveltség „első fokon önismeretet jelent”. Márpedig a népi műveltségben óriási „kiérlelt önismeret halmozódott föl”. Am ez a hatalmas önismeret *csaknem nyomtalanul kimaradt a magyar szellem fejlődéstörténetéből*. Erdélyi Zsuzsa páratlanul gazdag gyűjtésének olvasása közben újra csak fájdalommal döbben rá a magyar kultúra évszázados fejlődésének asszimmetrikus voltára: az archaikus népi kultúra elfelejtődésére, hatástalanságára (vagy legalábbis kevésbé hatékonyságára). „Megint csak a nép ideg-raktárai, szív- és csont-kamrái – írja a *Csipekorkoronákban* (1972) –: a sok fájdalommal, a sok étellel és sok halállal megvert öregasszonyok; a lenézettek, a műveletlenek, a parasztok, a sár fekete madarainak látszó szegények, kikben a múlt idők tudása miatt gyakran hatalmasabban élt és lélegzett a történelem, mint nagynevű szereplőiben.” Ez a fölszárnyaló sóhaj kemény bírálat, egyszersmind hitelteli konfesszió is.

Mi a modernség, s hogyan kapcsolódik az ősihez, az emberiség kollektív emlékezet- és érzelmvilágához? Mi is az a „bartóki modell” valójában? – szól a következő kérdés. Sokat idézett esszéjében, a gyűjtemény címadó írásában, a *Tenger és diólevélben* (1977) ennek a – sok éve formálódó – gondolati triászának a harmadik nagy elemét, ösztetezőjét vizsgálja Csoóri Sándor, most is „a világ érzéki metaforáit” idézve meg.

Abból indul ki, hogy a kultúra és a civilizáció hiába tört át korábban elképzelhetetlenül minden gátat, és borította el a hétköznapi világ valamennyi szegmentumát, az emberi *belső világ*, például az emberi kifejező erő semmivel sem emelkedett az ősi, „primitív” kultúrájú ember művészetének szintje fölé. Következésképpen a művészetek világában nincs, nem is lehet valamiféle mechanisztikusan megállapított szintkülönbség, rangsor, nem létezhet efféle hierarchia: „Picasso nem hitte, mert nem hihette, hogy kifejezőerő dolgában ő lekörözte a szögekkel kivert fétiseket, az altamirai barlang festményeit vagy a Húsvét-sziget fekete kőszobrait.” Az új egyetemesség-eszme Csoóri szerint (is) *az idő*, a ködbe vesző múlt, az emberiség őskorának tudatosítása. József Attila *mindenségélményének* a gyökere „ugyanaz, mint Picasso fétis-élményének: formát adni a szellemeknek, hogy fegyverek lehessenek a kezünkben”.

Csoóri Sándornak ezek az alapvetései természetesen ismerősek a kulturális antropológia európai klasszikusainak ide vonatkozó kutatásaiból is; ám ami a nagyívű gondolatmenet következtetéseit illeti, az mégiscsak reveláló erejű lehetett volna, vagy lehetne a magyar humán értelmiségi közfelfogás számára. Nézzük csak, miért?

A 19. századi magyar irodalom valóban *nemzeti* volt – fejtegeti Csoóri – (ld. például Kölcsey munkásságát), de nem találkozott az ősi (ám mégis, illetőleg: éppen ezért) modern paraszti kultúrárétegekkel. Azzal a kultúrával, „amely az ember történet előtti emlékezetét is őrizve – a barlangi korszaktól egészen napjainkig – a lét-változatoknak végsőig lecsiszolt mintáit görgette tovább”. Az ősinek és a modernnek a szintézise a 20. században jött létre, nálunk *Bartók zenéjében*, illetőleg *József Attila költészetében*. „És ha Picasso elcsúszott szemű, fölcserélt végtagú alakjai mögött ott láthatjuk az ősi kultúrák formakincsét, József Attila versteremtő készségében is ott hallhatjuk sisteregni az ősköltészet föltörő forrászaját.” József Attila már azt a „barbár esztétikai kultúrát” is fölismerte, s költészetébe olvasztotta, amelyet még – lévén, hogy nem ismerhették – nem szívtak magukba a magyar költészetnek, a magyar és az európai kultúrát egyébként oly magas színvonalon ötvöző korábbi nagy alakjai, mint amilyen például Balassi, mint amilyen Csokonai vagy akár Petőfi is voltak.

Csoóri Sándor teóriája szerint az oly sokat emlegetett *magyarság és európaiság* egysége voltaképpen tehát nem kettősség, hanem *hármasság* egysége: a bartóki és a József Attila-i szintézisben ugyanis a *népi* (paraszti, ősi), a *nemzeti* (a szellemi, lelki folyamatok történetisége), valamint a *modern európai* szellemi és művészi áramlatainak ötvö-zete, tökéletes öntvénye valósul meg. A *Tenger és diólevél* című Csoóri-esszé alighanem legfontosabb tanulsága éppen ez. Ugyanakkor olyan horderejű *szellemi kihívás is*, amely, ha gyökeret verne a magyar értelmiség szélesebb köreiben is, szükségképpen megváltoztathatná a közfelfogást a „modern”-ről, a „népi”-ről, a „nemzeti”-ről; s másként lehetne értelmezni az unos-untalan emlegetett „európaiság”-unk mibenlétét is.

Aligha véletlen persze másfelől, hogy az utóbbi két évtizedben éppen az archaikus magyar, a magyar paraszti kultúra élesztését ajánló, szorgalmazó és művelő Csoóri Sándort támadták leginkább – valaminő homályosan megfogalmazott, körvonalazott „modern polgári kultúra” védelmének az ürügyén, ami párosult az állítólag idejétmúlt, visszahúzó érvényű, életképtelen népiség értékeinek lefokozásával, sőt mi több: kártékony eszmeiségének hangoztatásával. Holott a *Tenger és diólevél* gondolati-szellemi teljesítménye (kiváltképpen a „bartóki modell” bemutatása) csak rosszhiszeműen minősíthető „népieskedés”-nek, valamiféle „nacionalista” vagy „narodnyik” eltévelyedésnek. Hiszen arról van itt szó tulajdonképpen (amit persze már korábbi írásaiban is megpendített Csoóri), hogy a magyar népiség „mindig alkalmas oltóága lehetett az európai szellemiséget képviselő költészetünknek”. (*Egy csokonais pillanat*, 1979.) Ez a népiség természetesen magában foglalja Csokonai, Petőfi hagyományos értelemben értendő népiségét, de – talán még inkább – a József Attila és Nagy László költészetében újra feltörő ősi – Németh László fogalmazásában – „Európa alatti” népiséget is. Annak a tételnek nagy ívű kibontása és igazolása történik itt meg Csoóri részéről, amelyet pár évvel korábban fogalmazott meg először: „Népi kultúránk: nemzeti kultúránk része, nem pedig érdekes hajtása. Nem rozmaringfa, nem tulipánfa, hanem az idő mögül megszólaló erdő. Valamikori örömök, átkok, panaszok, szerelmek, fölbuzdulások bújtató rengetege. A történelmünkéből még hiányzó történelem.” (*Egy találkozó után*, 1972.) Illetőleg: „a népi s a primitívnek nevezett kultúrák ugyanolyan eséllyel torkollanak bele az emberiség egyetemes műveltségébe, mint az írásos történelmi kultúrák, és nem is valami látszat-egyenlőség, de valóságos egyenjogúság alapján”. (*Élni az idő közepén*, 1971.)

A *Tenger és diólevél* záró gondolata a magyar értelmiséghez szól, erősen félő, hogy pusztába kiáltott mondatokként: „S ha a parasztság mint hagyományörző közösség föladata is a visszatérés esélyét, mert az ipari civilizáció föladata vele, a népművészet-

ben, népi kultúrában fölgylemlett érzékenységet és tudást ki más vállalhatná egyelőre, mint az az értelmiség, amelyik ennek a gyökérkeresésnek a történelmi fontosságát megértette."

A költészet hatalma – és hatalomvesztése

A költő értekező prózájának, Csoóri Sándor esszéi témavilágának egyik pillér érvényű eleme – maga a költészet. (S mint láttuk, nem vagy nem csak „a költészet maga”).

A *világ érzéki metaforája* (árulkodó) című esszéjében (1984-ben) írja (és még számos más írásában is utal rá), hogy „a költészet sűrítés. A világ gomolygó tűzmagja. Érzéki metaforája”. Egy évvel később újra visszatér ehhez az alapgondolathoz, és saját emberi és költői eszméikéde tanulságainak rögzítésével tágitja ki az előbbieket érvényességi körét. Elmondja, hogy világismeretének legfontosabb információit nem fogalmi úton, hanem érzéki módon fogadta be: „mintha nem a fejemmel, hanem a talpammal, a bőrrömmel emlékeznék és gondolkodnék.” Úgymond „panteizmusa” nem filozófiai indíttatású, hanem „élményszerű és tapasztalati”. Ezt illusztráló példája frappáns, egyszersmind líraian szemléletes is. Ama Jákob létráját maga elé tudja képzelni ugyan, ám ez a létra nem más, mint amelyen gyermekkorában ő maga lépkedett fölfelé „a fészepadlásra tyúktojásért vagy zsúpkevékért. Ezek a létrafokok akácából vannak, apám faragta őket gömbölyűre”. Másfelől – s ebben a megközelítésben is tetten érhető a Csoóri-féle érvelés ellenpontoszó felépítése – létezik a magunkon túli „bensőség”, amelyhez képest a természet „csak köznapi ügy: megszólítható és versbe írható valóság”. (*Természet és líra*, 1985.) A költészet hatalmának legfőbb jele, hogy „mindent, ami szellemi, ami tárgyiasult és egyetemes ebben a világban, a legátélhetőbben a lírai én tudja kifejezni és közvetíteni”. S hogy mire való, mire jó, miért kell a vers, a költészet? Nem másért, mint azért, hogy „a háborút mindenekelőtt saját magunkkal vívjuk meg”. (*Meztelenül mint Ézsaiás*, 1980.; *Költőkkel utazom*, 1962.) A költészet – vallja Csoóri – nem önmagában és önmagáért való jelenség, hanem amolyan médium, amely üzeneteket, parancsokat közvetít. (Vö. Rilke: *Archaikus Apolló torzó*.) A verseket (a sajátjait is beleértve) nem ajándékként kapta a világtól, ellenkezőleg: a világot kapta ajándékba a versektől, a versek által.

A költészet természetesen abszolút értelemben is csak a magánembernek szól, szólhat (hiszen nem létezik kollektív befogadó és befogadás, csakis egyéni). Mégis: mint-hogy az ember lényege szerint közösségi is (közösségi egyén), a költészet egyben közösségi ügy, árnyaltabban fogalmazva: közösségi érték is. Ennélfogva a magyar költészet a magyar nemzet egészének az értéke, gazdagító ereje is. Ennek tudatában lenni, ezt sugallni, ezt az igazságot képviselni még egyáltalán nem jelent váteszi szerepvállalást (amellyel ugye, oly sokszor vádolták, s vádolják ma is Csoóri Sándort): egyszerűen egy kicsit ismerni kell a magyar történelmet, hogy belássuk a tulajdonképpen magától értődőt. Hiszen ő maga is a magyar irodalom „közismert szerepének a folytonosságá”-ról beszél (*Egy könyv előszava*, 1986.), amit elsősorban önmagában kíván fenntartani, de aminek a fönmaradása az egész nemzet lelki egészségének a megmaradását is elősegítené. (Csak zárójelben: a „vátesz”-szerep reá ragasztását nyilván elősegítette annak a megvallása, amely szerint bünt követ el, ha kevesebbet fejez ki saját korából, mint a nagy elődök: Németh László, Cs. Szabó László, Márai Sándor, Illyés Gyula kifejezték a sajátjukéből. – Vö. *Büntudat*, 1985. A kérdés lényege persze továbbra is megválaszolatlan; az itt felsorolt nagyságok tényleg váteszek lettek volna?)

Éppen azért, mert kiemelkedően fontos („nemzetragasztó”) szerepet tulajdonít a nyelvnek, az irodalomnak és általában a kultúrának a nemzet életében, többször is visszatér a „műfajok őrségváltása”, a „vers vagy tanulmány” dilemmáira, illetőleg általában a szellemi kultúra erőteljes térvészésére Magyarországon. A költészet „szerepszugorodását” Csoóri a „kultúra és a személyiség általános romlásának a következményeként” értelmezi. S persze a versírók is egyre kevésbé érzékelik személyes ügyként világunkat. Pedig a *személyiség* szerepe hallatlanul fontos, hiszen az európai szellem „elmaradhatatlan eleme [...] az egyéni lelkiismeret, az egyén világteremtő képességének a folyamatos elismerése”. Hiszen – s itt Nicolai Hartmann idézi – „még a közösségi szellemet se közösségi tudat hordozza, hanem individuális”. (*Műfajok őrségváltása*, 1987.) Vagyis ismét fölbukkan a finoman működő összhang a Csoóri Sándor-i társadalmi-antropológiai világképben: az egyéni és a „kollektív” tudat és érzület csakis egymásra vetítetten és csakis egymással értelmezhető. A kilencvenes évek elejére végképp kiderült, hogy súlyosan megbomlott ez az összhang (vagy legalábbis erre az összhangra való vágyakozás) író és olvasó között: a régebbi „összehangolódás, feloldás és fesztelenség ma már elképzelhetetlen az irodalom házatáján”. (*Kutyaugatás*, 1991.) Ez a szinte végzetes megbomlás azért különösképpen veszedelmes, mert a „balsors, a végzet ellenfelé”-t elsősorban a kultúra jelentette a magyarságnak. Továbbá: „amit a magyarság önmagának és a világnak mondhat, mindenekelőtt a kultúrájában mondhatja”. (*A balsors ellenfelei*, 1990.)

A nemzet: lelkiület és öntudat

A fentiek során utaltunk már a Csoóri Sándor körüli viták egyik sarkalatos pontjára: a népi, paraszti kultúra fontossága és az egész nemzet számára szóló jelentősége körül forgó ideológiai, sőt politikai elemeket sem nélkülöző, azokkal is színezett bírálatokra. S miként a Csoóri-esszéírás belső logikája szerint a hetvenes évek végétől kezdődően (majd a nyolcvanas években dominánsan) gondolkodásának meghatározó elemeként a *nemzet* problematikája vált, természetesen az ellene szerveződő támadások célpontja is e nemzetfelfogás lett – és maradt mind a mai napig.

Csoóri szerint a választandó kiindulópont már nem a múlthoz való *visszatérés*, hanem a *jövőkép* alternatívája: „egy hideg, megszerkesztett” jövőt akarunk-e magunknak, „amely a múlt reményeire s tapasztalataira nem kíváncsi, vagy olyat, amelyik minden körülmények közt megőrzi a szolidaritás örömét és izgalmát a múlt időkkel [...]”. (*Töredék*, 1980.) A szokásosan élesre exponált alapkérdés meggyőző és azonnali megválaszolása persze nem okozna gondot Csoóri Sándornak; nem is ezért tevődik föl. Hanem azért, hogy számos írásában bizonyíthassa, sokoldalúan és különböző fénytörésekben bemutatathassa választának meggyőző igazságát; egyszerűsége, hogy szenvedélyes igazságkeresésének valódi célját, értelmét, történetileg ugyancsak fontos igazi tétjét is érzékeltesse.

A diagnózis rajza szociografikusan kemény, és eredményében is egyértelmű. Csoóri Sándor hetvenes évekbeli „leletei” (a korabeli szociográfiai irodalomból) arról tanúskodnak, hogy Magyarország „beteg lelkiületű” ország, „történelmi analfabétizmus” szedi szellemi áldozatait. „Se múlttudatunk, se jövőtudatunk nincs. Veszélytudatunk [...] még kevésbé van. Márpedig a tájékozatlanság egy bizonyos fokon alul győngeelméjűséggel társul.” (*A panaszos hangról*, 1980., *Kórházi hajnal*, 1979.)

Hogyan volt lehetséges például – vetíti vissza a kérdést a kiegyezés koráig Csoóri –, hogy a „hóhétkirály” Ferenc József később „a nép száján megistenül. Jóságos lesz és en-

gesztelő; a magyarok letiprója a magyarok boldogító vezetője [...] Ilyen háromszázhatvan fokos nyaktekerést csak egy tudat nélküli néppel lehet elkövetni". *A magyar apokalipszis* (1980), amelyből most idéztünk, az 1943 eleji Don-kanyari katasztrófa tömeglélektani tanulságait vizsgálja – a nemzettudat szempontjából. Megállapításai nemegyszer dermesztőek. Önmagukban is, meg aktualitásukat tekintve is. A doni katasztrófa igazi nagysága – döbönt meg újra Csoóri – annak *elhallgatása* volt. Ezzel ugyanis megfosztotta a nemzetet a *szembenézés* felelősségétől. A nemzetet tehát. Hiszen a vezető államférfiak „előbb akartak szövetséget kötni az angolokkal, mint a magyar néppel”, de a magyar irodalom is hallgatott a szörnyűségről, a magyar szellemi élet is kivárára játszott. A magyar tömegek – már akik túléltek – ennél fogva megint éppúgy kimaradtak a politikából, mint korábban is mindig. A *közös* gyász helyett ki-ki maga szenvedte el csak a saját magáét. És szinte mementóként olvashatjuk a már-már kegyetlenül őszinte és kemény írás végén, hogy „a történelmet kisajátító kormányok – a valóság letagadásával – a saját népük züllését készítik elő”. Példákat a magyar történelemben mindenki bőséggel találhat. Miként Csoóri Sándor is számos – főként 20. századi – esetet, példát idéz. Igazsága nyilvánvaló: az *elhallgatás* – legyen az a szovjet hadifogolytáboroké, avagy 1956 kivégzettjeié – felejtetés és persze felejtés is egyben. Sára Sándor egyik megrázó dokumentumfilmjéről szólva mondja Csoóri, hogy ha a megismert igazság nem válik, nem válhat történelemmé, „továbbra is a politika martaléka” marad (*Szögesdrót a tudatban*, 1989.) S ha csak az utóbbi fél évszázad magyar történelmére gondolunk – a háborús időktől a kommunista totalitarizmuson és 1956 forradalmán át a kádári, fájdalomcsillapítózott „létező” szocializmust fölváltó többpárti demokráciáig (a negyvenöt évig tartó szovjet megszállást is beleszámítva); nos, az elhallgatások és a könnyen hihető, valójában azonban otromba hazugságok olyan tömegével találkozhatunk, amelyek nemzedékek agyát és lelkét lúgozták ki, s tették immunissá a *valóban* nemzeti sorskérdések iránt. És nem azért, mert netán rossz hazafiak voltak, voltunk, hanem egyszerűen azért, mert nem ismerték, nem ismertük a történelmi tényeket, mert – bizony – tudatlanok voltak, voltunk (és tudatlanok a milliók manapság is).

Csoóri Sándor természetesen éles különbséget tesz mindvégig a *nemzet* és az *állam* fogalmi között. A nemzet történelmi, az állam politikai képződmény – hangsúlyozza. A nemzet szerinte azért *kulturális érték*, mivel történelmi szellemiséget testesít meg és képvisel (többek között a fennmaradás ösztönének és tudatának a szellemiségét is). „A külső kényszerekkel szemben a nemzet: belső függetlenség. Autonómia. [...] De mondhatnám azt is, hogy: hagyomány; hogy: történelmi érzék.” (*Ismerős fogalmak háttere*, 1981.)

Szigorúan következetes és súlyosan drámai is Csoóri Sándor nemzetfelfogása, tudniillik ő maga is világosan látja a lappangó, illetőleg ki-kitörő ellentmondást a nemzet, mint „szellemi-lelki koncentráció”, valamint a liberalizmus eszmevilágának és a működő(képes) demokráciának ezzel korántsem mindig egy irányba ható követelményei (és nem ritkán követelése) között. Egyfelől szilárdan hisz abban, hogy minden nép „annyit hódít meg a világból, amennyit teremt s amennyit a saját arcára formál belőle” (illetve: „mindent elveszít [...] amit nem tud saját ízlésébe, ösztöneibe beolvasztani”); másfelől viszont azt is látja, hogy a nemzetépítés és a demokrácia kiteljesítése nem mindig mutat egy irányba. (*A nemzet mi vagyunk*. I. II., 1987., 1989.)

A „sorskérdések” súlyát, jelentőségét – mondja Csoóri – amolyan „őszövetségi rekedtséggel emlegetjük” ugyan, ámde ettől még léteznek és hatnak. „A fölsorolható gondok élén én – jelenti ki említett esszéjében, és ismétli el oly sokszor – a magyarság

önvesztésének századok óta tartó makacs folyamatát látom.” Természetesen mindig abban az összefüggésben, amelyet egyik írása címéül is emel: „*Mi a magyar ma?*” (1989) Történelmi példák sorával illusztrálja egyik legsúlyosabb tételét, amely szerint „a magyar történelem legsötétebb veszedelmei nem a levertségünkből származtak soha, hanem abból, ha mi veszítettük el magunkat”. A problémafölvetés (maga a cím is) Szekfű Gyulától, Németh Lászlótól ismerős, ám Csoóri Sándor a Kádár-korszakra vonatkozóan tekinti át újra a nemzeti lelkület romlásának, rontásának állami-politikai technikáját és leverően szomorú eredményét. Az *egyének* tömeges megtörése, személyiségük semlegesítése, meghasonlásuk önmagukkal egyben a nemzet gyengülését is jelentik – vetíti elénk újra egy negatív példán (és persze más aspektusból) Csoóri a liberális egyéniségfelfogás és a nemzetben gondolkodás ezúttal is egymást szorosan feltételező összefüggését. A Kádár kori állam ugyanis „azzal, hogy meghasonlós szituációba lökve szinte egyenként gyöngítette el polgárait, akarva-akaratlanul is a nemzet szelleme ellen vétett”.

Értelmiség és hatalom

A magyar szellemi életnek történelmileg is a legjellemzőbb tendenciája – mondja Csoóri Sándor – az, hogy évszázadokon át „a magyarság fönnmaradásával bajlódott”. Mégiscsak léteznek tehát *sorskérdések* –, még ha nem is mindig így hívták őket. A magyar irodalom színe-java, például – Zrínyitől Adyn át Illyésig – közösségi szerepet vállalt –, azaz *politizált*. Csoóri számára nem is az elkötelezett, „népben-nemzetben” (főntebb már láthatunk e kettős egység valódi értelmét-értelmezését) gondolkodó és e szerint is cselekvő írástudó szerepvállalása a kérdés (hiszen az „értelmiségi és paraszt ugyanabban a bőrben” léthelyzet ezt nem is szabályozhatta volna másként), hanem viszonya a *mindenkori* politikai hatalomhoz. S e ponton hangsúlyozni kell a „mindenkori” jelzőt, minthogy ez nem ideológiák vonzása vagy taszítása szerint változó képlet, hanem az egymáshoz sok tekintetben nagyon hasonlóan működő, politikai-hatalmi érdekcsoportosulások, kemény pártképződményi óhajok és diktátumok által működő – lényegét tekintve – állandóság. Csoóri Sándor nem egy, hanem több „rendszerváltozást” ért meg ifjúkora óta, így aztán tapasztalatai egyáltalán nem csak az 1989-90-es fordulat, átalakulás, változás történéseiből, következményeiből szűrődtek le. A mindenkori hatalom és az értelmiség összefonódása, de még a „szélárnyék” vívmánya, azaz a hatalommal kötött alku (amit pedig még Illyés Gyula is követendő taktikának ismert el) legnagyobb veszedelme – vallja Csoóri – az, hogy leszoktat az önálló gondolkodásról, s arról, „hogyan érvenyt szerezzünk a gondolatnak”. 1956 után kényszerűségből ugyan, de a magyar értelmiség nagy többsége ilyen vagy amolyan alkut kötött, tehát kiegyezett az új hatalommal. (Nagy kérdés persze, hogy tehetett volna-e mást vagy másként.) Csoóri már a hetvenes évek végétől sürgeti ennek a részleges kompromisszumnak a fölülvizsgálatát. (Vö. pl. *Egy nomád értelmiségi*, 1978.) „Annál a nagyon egyszerű oknál fogva, hogy másokkal kiegyezni többnyire muszáj, magunkkal azonban tilos.” (*Előhang a közgyűléshez*, 1981.) Világos tehát, hogy a „kiegyezéses” helyzet megítélése Csoórinál mindenekelőtt morális és lelki indíttatású. Egyik – címében is szemléletes – *Az állam és az író képzelete* című, 1985-ben írt cikkében például azt fejtegeti, hogy az állam azt még elviseli, ha a polgárai eszesek, műveltek, „de hogy az erkölcsük és a lelkiismeretük is úgy megerősödjék, mint az eszük, azt már nem”. S a gondolat folytatásaként szinte „archetipikus” szituációt fogalmaz meg ő maga is: „A teljes ember: autonóm ember. És történelmi lény is egyúttal: egyszerre él a maga korában és a történelemben. S már pusztá léte-

zésével is minden szűkösség és ideiglenesség tagadása. Az ilyen embert bizony korlátozni kell, mert netán kinő a tilalmak alól, s maga válik mércévé." S a hatalom, az állam, a főpolitika – folytathatjuk ezt a világos és aligha cáfolható okfejtést – hirtelen ellenlábast, értelmiségi, gondolkodó konkurenst, örök bírálót s potenciális vagy éppen valószínű ellenfelet találhat maga körül.

Az írástudó értelmiségi számára az irodalom jelenti „az erkölcsi bátorság edzőterepét”, az autonóm ember „kiképzőtáborát”. Az irodalom a „teljességre vágyó ember függetlenségi harca”. (*Ismerős fogalmak háttérére*, 1981.) Ez a „teljesség” pedig számos alkalommal jut kifejezésre Csoóri prózájában – mint az *autonóm egyén*, a *nemzeti tudat*, az *európaiság és az emberiségtudat egysége*. A sokat emlegetett (sőt agyonkoptatott) „identitás”-fogalom üres frázis csupán, ha nem ez az *emberi teljességvágy* tükröződik benne.

Ez az a szilárd gondolati építmény tehát, ahonnan Csoóri Sándor egész nemzetfelfogását, a gondolkodó értelmiségi nemzettel kapcsolatos – általa hiányolt – követelményrendszerét értelmezni lehet. És csakis innen szabad (legalábbis jóhiszeműen). Rögtön kiderül ugyanis, hogy az ő „népben-nemzetben” gondolkodása és az ebből fogant, életre szóló cselekvési programja és terepe egyáltalán nem jelent valamiféle befelé forduló, lehatárolódó csonkaságot (hogy az olyan ostoba vagy éppen rosszindulatú föltevésekre, mint a „nacionalista”, „rasszista” stb., itt most ne is vesztegessünk szót). Ellenkezőleg: éppen az egyetemesség-igény, a teljességtudat logikai és érzelmi összhangja szerint helyezi el a „nemzeti” identitást, mint szellemi értéket az ember *egyedi* valóságának és *nembeli* létének képzletbeli hierarchikus rendszerében.

1990-től kezdődően még hevesebben és még inkább vállalva a *közírói* szerepet, fordul a nemzet egészét érintő lélektani és morális társadalmi jelenségek felé. És mind nagyobb aggodalommal. Nagyobb aggodalommal, mert zaklatott egyéni élete is számos választási kényszer elé állítja, és mert rá kell döbennie, hogy a „kegyelmi idő” valószínűleg lényegesebb változások nélkül illan (*illant?*) el. „Mintha a szabadság nem fölszabadított volna bennünket, hanem elnyomna.” Az úgynevezett rendszerváltozás mindvégig szűk értelmiségi kör belülye maradt; nem járta át az egész nemzetet. Az érdekelt értelmiségi réteg nem sokat tett azért, hogy valóban össznemzeti érvényű, a legszélesebb körökben is átélhető és értelmezhető legyen az átalakulás. A fordulatban leginkább érdekelt értelmiségi réteg elmulasztotta a nemzet lelki egységét megteremteni. Előbb kezdett hozzá a megosztottsághoz, a pártok közötti politizáláshoz, a törvényesített széttagoláshoz, mintsem a nemzeti egység kialakításához, egyáltalán annak kísérletéhez. Pedig az értelmiségnek kellett volna leginkább tudnia, hogy „eddig még egyetlen rendszer se váltott meg eredményeivel sehol egy népet, mert csakis a magát újjászülő nép képes új rendszert teremteni. Másképp fogalmazva ugyanezt: a történelemben csak abból formálódhat nagy távlatú ügy, amelyben az egész nép, az egész nemzet részt vehet”. (*A veszélyeztetett kegyelmi idő*, 1991.) Márpedig nálunk *nem* történt meg a nemzet megerősítése „lélekben, műveltségben, nagyvonalúságban, hagyománytudatban, összetartozás-érzésben. Mert csakis a személyiségét visszaszerzett nép tud fölemelt fejjel élni, és együtt élni más népekkel a hazán belül és a haza határain kívül is”. (1990. március 15.)

1992-ben még azt mondja, hogy „egyes-egyedül a szellemi élet megújításától” remél „valamilyen kezdetleges üdvözülést” (*Jegyzetek a kertben II.*), ám egy év múlva megírja a *Kreón lábnymában* című összegező cikkét; a kilencvenes évek alighanem legszigorúbb, legkeményebb magyar értelmiség-bírálatát. A magyar értelmiségi elitet a korábbi marxizmus-igézet után a politika és a hatalmi harc mámora és mérge emészti. Az értelmiségi „új nemesség” Németh László-i gondolatát tönkretette az idő. A magyar

értelmiség méltatlanul viselkedett a hatalomváltozás idején és után, különböző érdekű csoportjai dühödten fordultak egymásnak. Félve fogalmazza meg ő maga is a konkrét helyzet általánosabban értelmezhető dimenzióba emelését: „a szabadság eszméje csak bizonyos pillanatokban képes egyesíteni az embereket, egyébként szétválasztja”. Az utolsó ilyen „egyesítő” pillanat szerinte a magyar történelemben 1956 forradalma volt. Alapkérdésekben nem volt meg azóta sem a közös értékrend vállalása a magyar értelmiség életében –, legföljebb valaminek a tagadása. A legújabb magyar demokrácia pedig eleve sérelmi politikával kezdődött. „Valakiknek ugyanis győzniük kellett, valakiknek pedig veszíteniük.” Még ha a győzelem nem is volt igazi győzelem, s a vereség sem igazi vereség...

Csoóri Sándor személyes sorsa is illusztrálhatja a szellemi beháború rettenetes el-fajulását a kilencvenes években. A reá zúduló számtalan támadás és rágalom ugyanis csak részben szól az ő személyének, nagyobb részben valójában sokkal tágabb hatókörű: politikai és ideológiai töltetű. „Ezek a jól képzett támadóim – vallja meg a kívülről is jól érzékelhető, jól látható folyamatot Csoóri Sándor – egyszerre próbálják meg halálra sebezni az általam is képviselt irodalmi irányzatot, nyelvet, stílust, hagyományt, magatartást, a pusztulástól megmentett népi kultúra értékeit, a világszövetség eszméjét, az anyaországon kívül élő magyarjaink érdekében elmondott görcsös mondataimat.” Nos, az állítólag antiszemizmussal „fertőzött” népi mozgalom ellen a kilencvenes évek elejétől nagy erővel megindult és feltűnően rokon jellegűeket magán viselő szellemi offenzíva (beleértve természetesen a Németh László szellemiségét magáénak valló Csoóri Sándor elleni otromba kirohanásokat is) politikai-ideológiai háttéréről, azaz *hatalmi harc* jellegéről más dolgozataimban már többször írtam. Nem nehéz bizonyítani a Csoóri által felsorolt többi támadási felülettel kapcsolatos hasonló összefüggéseket sem. És ez azért különösen elgondolkodtató, mivel a rendkívül szűk körű értelmiségi „osztályuralom” egyelőre még mesterséges hatalmi képződmény (természetesen nem a legitimációját kérdőjelezzük meg), azon egyszerű ok miatt, hogy a társadalom egyéb nagy csoportjai szellemi potenciáljuk és tőkeerejük fölöttébb szerény volta miatt szóba se jöhettek a hatalom gyakorlása szempontjából. A hatalmi-politikai harc ennél fogva az értelmiség egyes köreinek a belharca maradt, s ennek a harcnak a szabályai és eszközei azt célozzák elsősorban, hogy az ellenfelet (vagy annak szellemi háttérképviselét) éppen *értelmiségi mivoltában* kell lehetetlenné tenni. Minél inkább egy adott szellemi-ideológiai (nekünk nem tetsző) áramlat, vagy esetleg politikai irányzat kiemelkedő, mértékadó, reprezentáns képviselője –, annál nagyobb erővel, annál nagyobb szorgalommal és vehemenciával. Mert hiszen, ha a személy maga lehetetlenné válik a közvélemény szemében, könnyen válhat hiteltelenné az általa képviselt, megtestesített szellemi-ideológiai (politikai) áramlat, irányzat is. A Csoóri Sándor ellen hosszú évek óta folyó szellemi hadjárat minden tekintetben ezt az oksági összefüggést példázza.

Például: a *Nappali Hold*

Ez az 1990 nyarán írt s a *Hitel* lapjain folytatásokban megjelent vallomássorozat a közíró Csoóri Sándor több évtized távlatában is a legnagyobb vihart és legtöbb indulatot kiváltó esszéje. Pontosabb persze, ha azt mondjuk, hogy ennek az esszének csak néhány mondata az inkriminált szöveg. A magyar zsidóság szellemi igazodásáról szóló passzusokra gondolok természetesen. Már-már naivan jóhiszemű, ugyanakkor nyilvánvalóan önellentmondásos is a szóban forgó állítás első része. Mindazonáltal a gon-

dolatmenet egyáltalán nem célzott, s különösen nem rögtönzött: egyik eleme az esszéíró Csoórit a kilencvenes években talán a leginkább foglalkoztató és nyomasztó problémarendszernek, a nemzet megbomlott lelki egysége tágabb horizontú gondolati körének.

A *Nappali Holdban* azt mondja, hogy a magyarság és a zsidóság „szellemi-lelki” összeforradásának a lehetősége az 1944-es vézskorszakkal megszűnt. A Kertész Ákosnak válaszoló levelében (*A mélypont*) viszont arról emlékezik meg, hogy „a zsidóság egy részét – a hétköznapi élet eseményein túl – az ötvenhatos forradalom forrasztotta össze a magyarsággal. És fordítva is”. S tovább: „Az ötvenhatos összeforradás 'főpróbája' már ötvenháromban lezajlott [...] Benjámin László, Déry Tibor, Háy Gyula, Örkény István a párthoz fűződő viszonyukat a nemzethez kötődő hűségükkel cserélték föl.” A *Nappali Hold* fogalmazása tehát e ponton, e tekintetben, ebben a kérdésben nem volt végiggondolt, nem volt igaz, mert nem felelt meg a valóságnak. Olyannyira nem, hogy a korrekciót maga Csoóri Sándor tette meg – az említett levélben.

Amit a „fordított asszimilációs törekvések”-ről ír (ugyancsak a *Nappali Holdban*), hogy ti.: „a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag 'asszimilálni' a magyarságot” –, abban viszont aligha van bármi különös, sértő elem vagy megállapítás. Ugyanis mind történelmileg, mind szociológiailag normális jelenség szerte a világon, hogy egy szellemi áramlat, csoport (mert hiszen itt pontosan erről van szó), ha csak teheti, arra törekszik, azt kívánja, hogy az ő saját és sajátos ideológiája, stílusa, gondolatvilága domináljon a szellemi közvélemény minél nagyobb részében. Legyen ez a szellemi áramlat vagy ideológiai csoportosulás akár konzervatív, akár keresztény, vagy akár éppen szabadelvű. Csoóri viszont azt is megfogalmazza (a Kertész Ákosnak írt válaszában), hogy ő a nemzeti tudat állapotát, „a magyarság önvédelmi ösztönének a hagyományát” félti azon szabadelvű szellemi erőktől, amelyeknek a szemében a nemzeti érzés „fogyatékos, valamiféle barbár örökség. Ráadásul veszedelmes is”. Nos hát, vajon miért lenne akár e (tényekkel indokolt és bizonyított) kérdésfelvetésnek az éle úgymond zsidóellenes? Csoóri ugyanis soha nem a magyar zsidó értelmiség egészét bírálja, hanem – az idézett utalásból is kiderül – az *Idola Tribus*-féle művek szerzőjét, szerzőit, illetőleg szellemi köreiket. És egyáltalán nem azért, mert történetesen zsidó (származású) értelmiségiekről van szó, hanem – például – mert a szóban forgó műben kifejtett ideológiával és politikai nézetrendszerrel száll vitába. Egy normálisan működő és toleráns alaptónusú demokráciában egyébként ebben sem lenne semmi különös. S ha Csoóri Sándor az egységes nemzeti lelkület ideája (valóban kérdéses idea ez) nevében – szögezzük le ismét: makulátlanul jóhiszeműen – aggódik a „fordított asszimilációt”, vagy ennek bizonyos jelenségeit érzékelve, ehhez neki éppen úgy megvan, meg kell, hogy legyen minden joga és lehetősége, mint bárki másnak, még ebben a fiatal és törekeny magyar demokráciában is. Itt, ebben a dilemmában ugyanis már régesrég nem „faji”, hanem szellemi-kulturális-ideológiai s ennek mentén permanens politikai, végső soron – ismét csak – hatalmi harcról van szó. Unos-untalan felbukkanó képlet (már a harmincas évektől fogva), hogy a valódi, lényegi ellentéteket „faji”, „rasszista” (stb.) ellentéteknek igyekeznek beállítani némely liberális körök, s ezzel (legfőképpen ezzel) próbálják diszkreditálni az ideológiai-szellemi ellenfeleket, ellenfelet. (A klasszikus példa minderre az 1934-35-ös hírlapi támadásözön Illyés Gyula és Németh László, azaz – lényegét tekintve a kibontakozó népi mozgalom ellen.)

Mindazonáltal a *Nappali Hold* ama néhány mondata – miként azt négy év múlva Csoóri megjegyezte – mindenképpen megvitatható lett volna (*Vallomás – nemcsak magánügyben*). Mert hát mégiscsak érzékeny és szellemi súlyát tekintve is fontos kérdésekre

tapinthatott rá, ha ez az esszéérzéslet száználcvanhat ellene föllépő újságcikk megírását eredményezte. Igaz, Csoóri Sándor már jóval korábban „gyakorló antiszemita”, azonkívül nacionalista és sovinizta bajkeverőként volt elkönnyelve bizonyos szellemi körökben (határon innen és túl), mégpedig azoknak a „noteszában”, akik a magyar „sorskérdések” szívós erőfeszítéssel napirenden tartását Csoóri részéről nem valamiért, valakikért, hanem valami, valakik *ellen* szóló életmű-programként értelmezték, illetve torzították el. „Miért gondolja a zsidóság jelentős része – teszi föl a kérdést Csoóri Sándor –, hogy a nemzet elveszített önérzetének a visszaszerzése föltétlenül őellene irányul?”

Valóban ez lenne itt az alapkérdés. A megvitatandó. A remegő indulatokat félretéve tisztázandó...

Csoóri Sándor és a kilencvenes évek

Ha sikerült is távol tartania magát a politikai pályától, nem sikerült – nyilván azért, mert nem is akarta igazán – kitérnie közéleti szerepvállalási kötelezettségei és köztöttségei elől. A kilencvenes évek Csoóri-írásainak többsége – érthető módon – a közélet, a társadalom, a politika kérdései körül forog.

Az igazi bajok gyökerét a nemzeti kerekasztal-tárgyalások idejére vezeti vissza; úgy ítéli meg, hogy ezek a tárgyalások és a végeredmények nem összefogták, hanem éppen ellenkezőleg: szétzilálták a közös nemzeti cselekvés lehetőségét, a „négy igenes” népszavazás kierőszakolásával pedig „megtörtént a demokrácia kisiklítása” is. A baráti, szellemi körökből pártserű képződmények váltak, s a gondolkodás szabadságába beiktatódott „a jóváhagyás kötelező mozzanata, más szóval: a többségi szavazás nemes diktatúrája”. Innen kezdve a politika elvesztette belső, őszinte ihletettségét, s minden más szempontot maga alá gyűrt a gátlástalan hatalmi harc, a versengés a hatalom megszerzéséért. A nemzetet nem hatotta át a kellő és szükséges ideig tartó lelki megrendülés, s a hatalmi versengést nem előzte meg a katartikus lelki egység.

A felsorolt jelenségek arra döbentették rá, hogy az írás, az írói munka és a közvetlen politizálás egyszerre nem művelhető. Még egy valóban demokratikus intézmény és jogrendszer keretei között sem. Az írás ugyanis mindig érzelmeket mozgósít, és a megrendülést előkészítő dramaturgia szerint készül (és „működik”), a politika viszont állandó mérlegelés, taktikázás, magakelletés és örökös kompromisszum.

Újra és újra előtör a még 1990 őszén fogant fölismerése arról, hogy nem történt, *nem zajlott le történelmi fordulat* Magyarországon. Ma már persze világos mindenki számára, hogy azért nem, mivel az emberek, a polgárok lelkében, tudatában nem történt *lényegi* változás. És igazából nem is az a fő kérdés, hogy ki kit győz le a politikában, hanem az, hogy megállítható-e ebben az országban a folytatódó lelki, tudati, erkölcsi erózió. A „nemzeti ateizmus” nemcsak növeli és gyorsítja ezt az eróziót – mutat rá Csoóri Sándor –, hanem annak az esélyét is rontja, hogy az anyaország, mint erős lelkületű, demokratikus politikai berendezkedés, hathatósan tudja támogatni – *önnön erkölcsi példájával* is – a határon túl élő nemzeti kisebbségeinket.

Az elmaradt és elmaradó nemzeti megújulás folyvást őrlő tudata az utóbbi egy-két év Csoóri-publicisztikájának vissza-visszatérő súlyos motívuma. Ezt látja a politikában, ezt olvassa ki a különböző társadalmi folyamatokból, ezt érzékeli a szellemi életben, ezt érzi a saját bőrén is, egészen 1989-ig visszamenőleg. Alighanem ennek az egész kérdéskörnek a velejét sűríti egy mondatba, midőn megfogalmazza, hogy „sorsot meg-

